

SCHNITGER EN WITTE

O.B. Wiersma

SOGK

002211

oo. 650

115

Toen Peter Westerbrink mij in februari vroeg om op deze dag iets over orgelrestauraties te vertellen, hebben we in de *Naberhof* wat zitten praten over de lotgevallen die allerlei orgels hebben ondergaan. Ik stelde toen dat de orgels van Schnitger en Witte een zo uitgesproken eigen karakter hebben, dat ze alleen daarom al weinig kans maken, ongeschonden de eeuwen te trotseren. En daarmee lag het thema van mijn inleiding op tafel: Schnitger en Witte. Aanzienlijk plechtstatiger werd mijn verhaal vervolgens in *Het Orgel*¹ aangekondigd: ik zou een inleiding houden "over het restauratiebeleid in de komende jaren bij historisch gezien belangrijke orgels".

Pas in het laatste nummer werd melding gemaakt van het gekozen thema. Of Peter Westerbrink mij de kans heeft willen bieden om van dat rare thema af te stappen, of dat Paul Peeters als hoofdredacteur van *Het Orgel* er niets in zag, is tot dusver voor mij een open vraag.

Schnitger en Witte

Tja, Schnitger en Witte, mag je die wel in één adem noemen, zijn die twee op één lijn te stellen? Om de echte Schnitger-fans en de Witte-aanhangers gerust te stellen zeg ik maar meteen dat ik geen poging zal doen hun orgels onder één gekunstelde noemer te brengen.

Deze orgelmakers vergelijken is hetzelfde als de spreekwoordelijke vergelijking van appels en peren. Maar omdat ze nu eenmaal beide een plaats in onze muzikale fruitmand verworven hebben, zal ik ze samen of apart gebruiken als concrete illustratie bij mijn misschien wat al te abstracte denkbeelden over het restaureren van onze orgels. Schnitger zie ik hier

1. Het orgel in de Der Aa-kerk te Groningen. Onder dit orgel hield de auteur op 25 augustus 1990 de hier gepubliceerde inleiding.

bij als representant van zijn tijdgenoten en vader en zoon Witte van hun collega-orgelbouwers².

In een prachtige artikelen-serie in *Het Orgel* hebben Jan Jongepier en Teus den Toom vorig jaar weer eens begrip gevraagd voor het Witte-

orgel³. Hoewel begrip voor iets niet automatisch leidt tot waardering, kunnen we toch vaststellen dat de laatste tien jaar het Witte-orgel zich in een groeiende belangstelling mag verheugen.

In verhalen over Witte weerklinkt vaak de verontwaardiging over het

1 *Het Orgel* is een uitgave van de Nederlandse Organistenvereniging; het tijdschrift verschijnt 11 maal per jaar.

2 Arp Schnitger, 1648-1719, orgelmaker te Stade, later te Hamburg; orgels vooral in Noordwest-Duitsland en in de provincie Groningen. Literatuur: Gustav Fock, *Arp Schnitger und seine Schule* (Kassel-Basel-Tours-Londen, 1974); H.A. Edskes e.a., red., *Arp Schnitger en zijn werk in het Groningerland* (Groningen, 1969; 2e dr. Groningen, 1975).

Christian Gottlieb Friedrich Witte, 1802-1873, en zijn zoon Johan Frederik Witte, 1840-1902, orgelmakers te Utrecht, zetten het werk van de orgelmakers Bätz voort; orgels vooral in Midden-Nederland. Ook de Hervormde kerk van Winschoten bezit sinds 1868 een orgel van C.G.F. Witte. Literatuur: Jan Jongepier, *Langs Nederlandse Orgels, Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht* (Baarn, 1977) 46-48; T.W.F. den Toom, red., *De orgelmakers Witte* (Gorinchem, 1978); een dissertatie van drs. T.W.F. den Toom over de orgelmakers Witte is in voorbereiding.

3 Jan Jongepier en Teus den Toom, 'Orgels van Witte gerestaureerd', *Het Orgel*, LXXXV (1989) 290-305; 329-346; 377-387; 403-413.

2. Het orgel in de Oude Kerk te Delft (C.G.F. Witte, 1857).

3. Het orgel in de N.H. Kerk te Winschoten (C.G.F. Witte, 1868).

lot dat veel Witte-orgels tot in het recente verleden beschoren is geweest. Schande dat ze in neobarokke zin werden veranderd of zelfs geheel opgeruimd!

Vreemd vind ik het dat anderzijds de manier waarop Witte en bijvoorbeeld Van Oeckelen omgingen met de oude orgels min of meer wordt goedgepraat en gelegitimeerd met het argument van artistieke innovatie.

Is het wel juist hun vernielende en vernieuwende daden anders te waarderen dan het vervangen van de Witte-orgels door neo-barokke instrumenten in de na-oorlogse jaren? In mijn visie hebben we te maken met één en hetzelfde cultuurverschijnsel. De vele vulstemmen van Schnitger die als schreeuwers en onnutte registers het veld hebben moeten ruimen, hebben met de vervangen Witte-registers gemeen, dat ze een te uitgesproken klankkarakteristiek hebben gehad om smaakveranderingen te kunnen overleven.

Historische orgels en monumentale gebouwen

Een verschil is wel dat Witte een nieuw orgeltype kon aanbieden, terwijl de orgelmakers na 1945 teruggrepen op barokke voorbeelden. Dat imiteren van oude voorbeelden was een noodzakelijke reactie op de vastgelopen ontwikkeling van het orgel: verder gaan op het pad van de jaren dertig en veertig zou geen verval-orgels

hebben opgeleverd, maar afval-orgels.

Dat de imitatie-periode al veertig jaar duurt en dat de imitaties steeds explicieter worden, geeft steun aan mijn stelling dat we het orgel moeten accepteren als een historisch instrument, waarvan de ontwikkeling ten einde is.

Hierin verschilt de orgelmakerij principieel van de bouwkunde en bouwkunst. Deze zijn nog volop in ontwikkeling. Nieuwe materialen kunnen leiden tot originele constructies en nieuwe architectonische vormen.

Als ontbrekende delen van een monumentaal gebouw bijgemaakt moeten worden, is in elk geval de vraag terecht of je dat in eigentijdse of in oude stijl moet doen. De uitwerking van het antwoord kan altijd nog ter discussie staan.

Bij een historisch orgel waarvan de ontwikkeling ten einde is, ligt het niet voor de hand anders te besluiten dan de ontbrekende delen in stijl te reconstrueren.

Er is nog een belangrijk verschil tussen de monumentale gebouwen en de orgels.

De vorm van een raam heeft weinig invloed op de primaire functie van het raam: het doorlaten van licht. Een losse stoel of een vaste kerkbank hebben beide de primaire functie van zitplaats. Het veranderen van de ramen of van het meubilair tast niet direct de primaire functie van deze inte-

riestukken aan. De veranderingen hebben voornamelijk *architectonische* gevolgen en kunnen daarom meestal zonder bezwaar gehandhaafd blijven. De bouwgeschiedenis kan dan mooi zichtbaar worden gelaten.

Wijzigingen in de dispositie van een orgel hebben bijna altijd *functionele* gevolgen voor het musiceren. Een goede dispositie weerspiegelt een afgewogen klank-stilistische eenheid.

Laten we de dispositie van een orgel vergelijken met een orkestbezetting. Stel nu dat de hoboïst van het Orkest van de Achttiende Eeuw zich wegens ziekte zou laten vervangen door een saxofonist. Dat is voor een keer grappig misschien, maar als het langer duurt toch knap storend. Zoiets werkt functioneel belemmerend voor het min of meer stijlzuiver vertolken van de muziek waarvoor het orkest is opgericht.

Zo ongeveer zie ik een Clarinet die in een 18e-eeuws orgel de Voxhumana is gaan vervangen. Helaas is de Clarinet-bezetting meestal definitiever dan het gefingeerde gast-optreden van de saxofonist bij Frans Brüggén. Ik vind dan ook dat je tegenover dispositiewijzigingen bij orgels, gelet op de functionele gevolgen, minder vrijblijvend kan staan dan tegenover architectonische veranderingen bij gebouwen.

Is het niet elitair om stilistisch zuiver te willen musiceren? Is dat niet weggelegd voor een klein aantal puristi-

4. Het orgel in de Buurkerk te Utrecht (J.Fr. Witte, 1883).

5. Het orgel in de N.H. kerk te Uithuizen (Arp Schnitger, 1701).

sche hobbyïsten? Neen, dat is niet het geval, en het wordt steeds minder het geval. Kijk maar naar het grote succes dat de barokorkesten met oude instrumenten hebben. De groeiende vraag naar authentieke uitvoeringen pleit voor het herstel van een klankstilistische eenheid bij orgels.

Reconstructies maken, in dit licht bezien, van de orgels geen museumstukken maar actuele, levende instrumenten.

Mensen die dit soort reconstructies bepleiten, sluiten zich aan bij een heersende trend.

Vernieuwde eenheid

Anders wordt het wanneer er in een orgel zoveel registers vervangen zijn, dat van een vernieuwde klankstilistische eenheid sprake is. Dan zal muziek uit later tijden met die gewijzigde dispositie goed kunnen worden vertolkt.

In de Nieuwe Kerk in Den Haag heeft Johannes Duyschot in 1702 een orgel gemaakt. Witte verving in 1867 nagenoeg het hele instrument, zodat sindsdien van een Witte-orgel in een Duyschot-kas moet worden gesproken. Het Duyschot-pijpwerk dat Wit-

te overnam, is ingepast in zijn eigen klank-concept. Reconstructie van het Duyschot-orgel zou hebben betekend dat anno 1977 een drieklaviers-orgel van Witte nog zou zijn gediskwalificeerd. De monumentale waarde ervan zou minder hoog aangeslagen zijn dan een nieuw orgel met gebruikmaking van een aantal Duyschot-registers. Zover is het — mijns inziens terecht — niet gekomen⁴.

De Haagse Duyschotkas uit 1702 en, om een ander voorbeeld te noemen, een Schnitgerkas uit hetzelfde jaar, wekken bepaalde klankverwachtingen.

Voor sommigen is het storend wanneer uiterlijk van de kas en het klankkarakter van het instrument niet corresponderen. Uit een prachtige Duyschot-kas verwacht je navante Duyschot-klanken en uit een Schnitgerkas geen romantische geluiden.

Je zou de strijdigheid tussen orgelkas en orgelklank kunnen vergelijken met het schenken van een rode Bourgogne uit een bruine fles waar Rijnwijn in thuishoort.

De kenner fronsst bij zoiets de wenkbrauwen, de oppervlakkige genier begint gewoon te drinken.

Restauraties van Schnitger-orgels

In Uithuizen is na rijp beraad besloten om het Schnitger-orgel uit 1701 te reconstrueren. De betrokken deskundigen vonden nog zoveel Schnitgermateriaal aanwezig, dat de inbreng van Van Oeckelen verdwijnt en de dispositie van Schnitger wordt hersteld. Momenteel is het Rugwerk in gereconstrueerde vorm te beluisteren. De rest komt later.

Zoals bekend is het orgel van Eenum eveneens in de toestand Schnitger teruggebracht. In Godlinze werd niet verder teruggegaan dan Hinsz.

Het orgel in Sneek, dat alleen vanwege zijn uiterlijk de naam Schnitger mag dragen, is teruggebracht in de toestand Van Dam uit 1897, onder toevoeging van een nieuw Rugwerk⁵. Bij deze reeks Schnitger-restauraties, die ik van nabij heb meegemaakt, wil ik een aantal kanttekeningen plaatsen.

Om met het laatste orgel te beginnen, ik ben ervan overtuigd dat de organisten in Sneek het Schnitger-orgel al in een heel vroeg stadium niet mooi gevonden hebben. Van 1782 af heeft een systematische ontakeling van

4 Peter van Dijk, 'Het orgel in de Nieuwe kerk te 's-Gravenhage', *Het Orgel*, LXXIII (1977) 344-349; A.H. Vlagsma, 'Het Duyschotorgel in de Nieuwe kerk te Den Haag', *de Mixtuur*, nr. 54 (1986) 164-189.

5 Stef Tuinstra, 'Twee Schnitger-orgels gerehabiliteerd', *Het Orgel*, LXXXV (1989) 170-184 (over de orgels van Eenum en Godlinze); Jan Jongepier, 'Schnitger-orgels van Eenum en Godlinze gerestaureerd', *Het Orgel*, LXXXV (1989) 184-186; Jan Jongepier, 'Het orgel in de Martinikerk te Sneek', *Het Orgel*, LXXXV (1989) 187-196; Stef Tuinstra, 'Het Sneker Martini-orgel: een historisch compromis-instrument?', *Het Orgel*, LXXXV (1989) 197-202.

6. Het orgel in de kerk van Eenum (Arp Schnitger, 1704).

het orgel plaatsgehad met als resultaat dat nu nog slechts 21 pijpen hun vermoedelijk originele Schnitgerklank laten horen. De overige Schnitger- pijpen zijn afgeknipt en verschoven en deels van kernsteken en expressions voorzien.

De beperkingen van het Schnitgerconcept hebben in 1987 een reconstructie in de weg gestaan. Maar los daarvan lijkt mij 200 jaar weezin tegen het Schnitgerkarakter geen goede voedingsbodem waarop een moeilijke reconstructie zou hebben kunnen gedijen.

In Eenum is, denken we, Schnitger te horen. Maar is dat waar? Wat we horen is in ieder geval oude klank. Zelfs de nieuwe registers lijken een eeuwenoud patina bij de geboorte te hebben meegekregen. Aan de oude pijpen is bij de laatste restauratie minimaal gewerkt.

De toonhoogte van het orgel is echter in de vorige eeuw verhoogd. Dat heeft tot gevolg gehad dat iets van de puntige belijning en straling van Schnitger verloren is gegaan. Ook heeft Van Oeckelen de opsneden incidenteel verhoogd en talrijke kernsteken aangebracht. Het totaal van deze ingrepen werkt als een filter op de originele Schnitgerklank.

Wie nu gecharmeerd is van de orgelklank in Eenum, moet zich realiseren dat die charme uiteraard aan Schnitger, maar ook aan Van Oeckelen is te danken. Van Oeckelen heeft voor u bepaald in welke mate u van de echte Schnitgerklank mag genieten. Dat u het volle pond daarbij niet heeft gekregen, staat voor mij wel vast.

Is de echte Schnitgerklank dan in het Rugwerk van Uithuizen te beluisteren? Hier zijn de Van Oeckelenklankfilters immers bewust weggenomen.

Ik ben geneigd de vraag met een ja onder voorbehoud te beantwoorden. Het voorbehoud is ingegeven door de bijverschijnselen die bij de zorgvuldige operatie zijn opgetreden.

7. Het orgel in de kerk van Godlinze (Arp Schnitger, 1704; A.A. Hinsz, 1783).

De Schnitgerklank is terug, maar het ongedaan maken van de intonatie-ingrepen van Van Oeckelen is ten koste gegaan van het patina van de oude klank.

Een dilemma

Als het onvermijdelijk is, dat het terugbrengen van de Schnitgerklank tot gevolg heeft dat de gepatineerde oude klank verdwijnt, dan bent u vandaag uitgenodigd om over een onaantrekkelijk dilemma mee te praten. Niemand zal ontkennen dat het orgel in de Der Aa-kerk een schitterende oude klank heeft. Maar ook hier hebben Timpe en Van Oeckelen klankfilters over De Mare en Schnitger aangebracht.

Om één voorbeeld te noemen: menig een onder u had de grote kwaliteiten van de Rugwerksmixtuur van dit orgel nog in zijn herinnering. Ik neem aan dat u in die herinnering sinds de ingebruikneming op 9 juni niet bent beschaamd.

Bedenk echter dat ook hier de toonhoogte van het orgel is verhoogd en dat de samenstelling van deze briljante mixtuur niet de originele is.

Als Schnitger zou worden hersteld, wordt de klank van deze mixtuur door toonhoogte-herstel puntiger, door herstel van de oude samenstelling hoger, en door het wegpoetsen van de Van Oeckelen-intonatie mogelijk nieuw⁶!

Samenvatting en besluit

Voordat iemand mijn woorden als een persoonlijke standpuntbepaling gaat uitleggen, lijkt het mij goed mijn verhaal af te ronden.

Als vertegenwoordiger van Monumentenzorg behoor ik, zeker in het gedecentraliseerd bestel, de discussie over het orgel niet te bepalen, maar kritisch op afstand te volgen.

Ik heb erop gewezen dat de Schnitger-orgels, evenals de orgels van Witte, een uitgesproken eigen karakter

ristiek hebben gehad en daarom voor sloop en wijziging kwetsbaar zijn geworden.

Ik heb u verder duidelijk willen maken dat de restauratiefilosofie bij monumentale gebouwen niet zonder meer kan worden toegepast op de orgelrestauraties.

Bovendien heb ik willen aangeven dat bij Schnitger-orgels oude klank en Schnitgerklank niet altijd elkaars gelijken zijn.

Ik besluit met een hopelijk overbodige oproep aan het bestuur en de directie van de Stichting Der Aa-kerk Groningen.

Enige weken geleden hebben we op de televisie of ter plekke van *Sail Amsterdam* kunnen genieten. De ontogankelijkheid van het gereconstrueerde VOC-schip voor het gewone publiek vormde hierbij een forse dissonant.

Mocht u in de toekomst besluiten dat het Aa-kerk-orgel met sponsorgelden een kostbare ingreep zal ondergaan, laat het dan niet zover komen dat de sponsors met glazen champagne in de hand over de orgelbalustrade mogen hangen en dat orgelminnend Nederland achter dranghekken op het Akerkhof moet staan.

De Der Aa-kerk dankt haar wereldwijde reputatie aan het Schnitger-orgel. Laat dat in de exploitatie van het gebouw blijvend tot uitdrukking komen!

Verantwoording illustraties

1, 3 5, 6, 7: Albert Valstar, Westerlee.
2, 4: T.W.F. den Toom, Hilversum.

In 1990 bestaat de Nederlandse Organistenvereniging honderd jaar. Het eeuwfeest is in verschillende provincies gevierd. Het district Groningen van de vereniging organiseerde op zaterdag 25 augustus een manifestatie in de Der Aa-kerk te Groningen. Bij die gelegenheid hield de heer O.B. Wiersma, Rijksadviseur voor orgels, een inleiding onder de titel 'Schnitger en Witte'.

Deze inleiding schetst op heldere wijze de dilemma's bij het restaureren van historische orgels. Daarom is ze van grote betekenis bij het overwegen welke keuzen kunnen en tenslotte mogen worden gemaakt. In het bijzonder geldt dit bij het bepalen van het beleid ten aanzien van het orgel in de Der Aa-kerk.

Daarom biedt de redactie de tekst van de inleiding gaarne aan de lezers van *Groninger Kerken* aan. Zij is de heer Wiersma erkentelijk voor zijn bereidheid, de tekst voor publicatie in ons tijdschrift af te staan.